

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research
Cilt/Volume 8, Sayı/Issue 20 (Aralık/December 2019), s. 213-229.
DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut318>
ISSN: 2147-5490, Mainz-Almanya

Özgün Makale/ Original Article

|| Geliş Tarihi: 14.12.2019
|| Kabul Tarihi: 25.12.2019

Türkçede Adlaşma I: Sıfat-Fiillerin Söz Dizimsel ve Anlamsal Yapısı

The Nominalization in Turkish I: Syntactic and Semantic Structure of Participles

Nuh DOĞAN*

Öz

Fiiller gibi onlardan türeyen ve adlaşmak suretiyle dil bilgisel sözcük türü değişimine uğrayan sıfat-fiillerin de bir istem bilgisi ve buna bağlı olarak gerçekleşen söz dizimsel ve anlam bilimsel bir yapısı vardır. Sıfat-fiiller, bu potansiyeli türediği fiilin istem bilgisinden miras olarak devralır. Sıfat-fiiller, istem bilgisini her ne kadar türediği fiilden devralsa da maruz kaldığı adlaşmanın türüne, adlaşma derecesine ve sözlükselleşmeye bağlı olarak sıfat-fiillerin söz dizimsel ve anlam bilimsel yapı ve davranışları değişir ve çeşitlenir. Adlaşma, söz diziminde ana cümlenin fiilinin belirlediği farklı taşıma (movement) ve yükselme (raising) olaylarının meydana gelmesine yol açarak sıfat-fiillerin cümlede farklı söz dizimsel davranışlar göstermesine ve isim ya da sıfat gibi farklı söz dizimsel kategorilerde kullanılmasına neden olur. Adlaşma *-An*, *-mlş* ve *-dlk* ile teşkil edilen sıfat-fiil şekillerinin dil bilgisel; *-r*, *-Ar*, *-Ir*, *-mAz* ile teşkil edilenlerin ise sözlüksel unsurlara dönüşmesine sebep olur. Dil bilgisel adlaşma fiillerin söz dizimsel çevresini belirleme gücünü etkilemezken sözlüksel adlaşma sıfat-fiillerin istem bilgisini ve söz dizimsel çevresini belirleme gücünü kaybetmesine neden olur. Bu durum, sıfat-fiillerin farklı istem bilgisinin dolayısıyla, farklı söz dizimsel ve anlamsal yapılarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Anahtar Sözcükler: Türkçe, adlaşma, sıfat-fiiller, istem değiştirimi, söz dizimsel ve anlamsal yapı.

Abstract

Like the verbs, participles that derive from them and undergo a part of speech change as linguistic by nominalization have a valency knowledge and a related syntactic and semantic structure. Participles inherit this potential from the valency knowledge of the verb from which it derives. Although Participles inherit their valency knowledge the verb derived from which it derives, the behavior and syntactic and semantic structure of participles changes and

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun -Türkiye.

Elmek: nuhdogan55@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8935-8428>

diversifies depending on the type of adherence, the degree of adherence and lexicalization. Nominalization leads to the occurrence of different movement and raising process determined by the verb of the main sentence in the syntax, causing participle to display different syntactic behaviors in the sentence and to be used in different syntactic categories such as noun or adjective. Nominalization causes some forms of participle formed by -An, -miş and -dlk to be grammatical, and those formed by -r, -Ar, -Ir, -mAz to be lexical elements. Grammatical nominalization does not affect the ability of verbs to determine the syntactic environment, while lexical nominalization causes the participles to lose the power to determine syntactic environment and valency knowledge. This has led to the emergence of different syntactic and semantic structures of the participles, namely the different valency knowledge.

Keywords: Turkish, nominalization, participles, valency alternation, syntactic and semantic structure.

Giriş

Fiillerin, cümlelerin temel söz dizimsel ve anlamsal yapısını belirleyen, yazın alanında çoğunlukla *istem bilgisi* (valency) ya da *üye yapısı* (argument structure) adı verilen doğal gizil bir gücü vardır. Fiil kök ve gövdelerinden belirli biçimbirimlerle teşkil edilen sıfat-fiiller de bu gücü türediği fiilden miras olarak devralır. Bu, sıfat-fiillere kendi söz dizimsel ve anlam bilimsel yapısını belirleme imkânı verir. Ancak sıfat-fiillerin söz dizimsel ve anlamsal yapısı, sıfat-fiil teşkil eden biçimbirime göre çeşitlenir ve bundan etkilenir. Sıfat-fiil biçimbirimleri çoğunlukla yan cümle ve fiilin *adlaşmasını* (nominalization) sağlayarak fiilin hem çekirdek üyelerini (argument) hem de cümledeki diğer zarflık unsur ya da eklentilerini (adjuncts) söz dizimsel *taşınma* (movement) ve *yükselmeye* (raising) maruz bırakır. Türkçede sıfat-fiil teşkil eden biçimbirimlerin bir kısmı sadece türediği fiilin Özne işlevinde gerçekleşen birinci üyesini ya da istemini üst söz dizimsel yapıya yani ana cümleye taşıyarak yönetici konumuna yükseltebilirken bir kısmı da Özne dışındaki diğer unsurlarının taşınmasını ve yükselmesini sağlar. Bu durum, fiilin adlaşmadan önce bağımlı bir üye ve eklentisi olan söz dizimsel unsurların fiil adlaştıktan sonra yönetici bir unsur (head) olmasına, fiilin üyeleri ve eklentileri arasındaki istem, bağımlılık ve yönetim ilişkilerinin söz dizimsel ve anlamsal açıdan değişmesine neden olur.

Sıfat-fiillerin kendi söz dizimsel ve anlam bilimsel çevresini belirleme imkân ve gücü, sıfat fiillerin maruz kaldığı *adlaşma* ve *sözlükselleşme* (lexicalization) gibi kimi dil bilimsel süreçlerden etkilenir. Sıfat-fiillerin, sıfat-fiil teşkil eden biçimbirimlerin yanı sıra adlaşma derecesine göre de değişen farklı söz dizimsel ve anlamsal yapıları vardır. Bu çalışmada, Bağlantılı Dil bilgisi ve İstem Kuramından hareketle Türkçede adlaşma olgusunun sıfat-fiillerin söz dizimsel ve anlam bilimsel yapısı üzerindeki etkisi konu edilmiştir. Bu bağlamda sıfat-fiil teşkil eden hangi biçimbirimlerin fiilin istem bilgisinde hangi söz dizimsel ve anlamsal değişikliklere yol açtığı, hangi biçimbirimin fiilin hangi üyesini taşıdığı ve yükselttiği, sıfat-fiil teşkil eden biçimbirimlerin fiilin ve taşınan üyelerinin söz dizimsel ve dil bilimsel kategorisinde hangi değişikliklere yol açtığı, hangilerinin sözlükselleşerek kalıcı fiil şekilleri ya da sözlük birimi teşkil ettiği tartışılmış ve sıfat-fiillerin söz dizimsel ve anlamsal yapısı belirlenmeye çalışılmıştır.

1. Adlaşma

Adlaşma (nominalization), genellikle isim olmayan bir ifadeyi bir isme dönüştüren sözlüksel ve dil bilimsel sürecin adıdır. Adlaşma bu çalışmada bir yan cümle tamlayıcısının ana cümlede fiilin açtığı istem boşluğunu doldurmasını, ana cümlelerin

isim işlevinde bir üyesi olarak gerçekleşmesini ifade eder (Haig, 1998: 16). Türkçede sıfat-fiil biçimbirimleri fiillerin cümlede dil bilgisel açıdan isim ve sıfat işleviyle kullanılabilecek şekilde adlaşmasına neden olur. Bununla birlikte adlaşma tek bir aşamadan oluşmaz, aksine adlaşma farklı dereceleri olan bir süreçtir. Adlaşma, bir ucunda daha cümleye benzeyen, diğer ucunda ise daha çok sözcüğe benzeyen yapıların olduğu aşamalı bir süreç olarak kabul edilebilir. Yazın alanında bunun için *dil bilgisel ve sözlüksel adlaşma* şeklinde bir ayrıma gidilir. Sözlüksel adlaşma türlerinin yan cümle özelliklerini kaybettiğini, dil bilgisel adlaşmanın ise bir cümlenin çoğu özelliğini muhafaza ettiği kabul edilir (bk, Lehmann, 1986). Sözlüksel adlaşma, Türkçede fiilden türetilen isim ya da sıfat kategorisindeki unsurları ifade eder. Örneğin *etkilemek* fiilinden teşkil eden “etkileyici” sıfatı sözlüksel adlaşmaya, “etkileyen” ise dil bilgisel adlaşmaya örnek gösterilebilir. *etkileyici* sıfatı “Enstrümanlara [*etkileyici* sesiyle] de eşlik ediyor” cümlesinde söz dizimsel potansiyelini nispeten yitirirken, “etkileyen” sıfat-fiili “Bütün toplumlarda [çocuğu *etkileyen* ilk sosyal faktör] ailedir.” cümlesinde istem bilgisinin etkisiyle söz dizimsel potansiyelini korumaktadır. Bununla birlikte *dil bilgisel adlaşma* ile *sözlükselleşme* arasında sıkı bir ilişki vardır, yüksek adlaşma derecesi olan sıfat-fiillerin sözlükselleşmeye maruz kaldığı ya da sözlüksel adlaşmaya dönüştüğü söylenebilir. Yüksek adlaşma derecesi olan ve sözlükselleşmiş sıfat-fiiller söz dizimsel potansiyelini ve istem bilgisini de nispeten kaybeder. Kimi sıfat-fiil biçimbirimleriyle teşkil edilen sıfat-fiiller, türediği fiilden kendisine miras kalan, temel söz dizimsel ve anlamsal yapısını belirleyen istem bilgisini tümüyle muhafaza ederken kimi sıfat-fiiller sözlükselleşmenin etkisiyle fiilin istem bilgisini göreceli olarak kaybeder. Bu durum, sıfat-fiillerin farklı söz dizimsel ve anlamsal yapılarının ortaya çıkmasına neden olur.

Türkçede sıfat-fiil teşkil eden biçimbirimler, fiilin *adlaşmasına* (nominalization) neden olurken sıfat fiilin *cümle tamlayıcısına* (subordination), yani bağımsız bir cümleden söz dizimsel ve anlamsal açıdan ana cümleye bağımlı bir yan cümleye dönüşmesine neden olur. Sıfat-fiiller adlaşmış bir cümle tamlayıcısı olarak söz diziminde ya bir sıfat ya da bir isim işlevinde kullanılır. Adlaşmanın söz dizimsel kategorisinin ne olacağı sıfat-fiil biçimbirimleri aracılığıyla ana cümlenin fiili tarafından belirlenir. Ana cümlenin fiili sıfat-fiil yan cümlesinin gerçekleştiği dil bilgisel yapıları belirlediği, söz dizimsel davranışlarını etkilediği ve sınırladığı görülür. Ana cümlenin fiili yan cümleyi sıfat-fiil biçimbirimleri aracılığıyla isim işleviyle adlaştırdığında yan cümle isim tamlaması yapısında; sıfat işleviyle adlaştırdığında ise ya sıfat tamlaması ya da isnat grubu yapısında gerçekleşir. Üst yapıdaki fiilin istem bilgisinin söz dizimsel ve anlamsal yansımaları sıfat-fiil biçimbirimleriyle teşkil edilen alt yapıdaki sıfat-fiilin söz dizimsel işlevini belirlemektedir. Bu, sıfat-fiillerin salt kendi sınırları içinde ele alınamayacağı tüm cümledeki bağımlılık ve istem ilişkilerinin dikkate alınması gerektiğini göstermektedir.

Türkçede sıfat-fiil şekillerinin dil bilgisel, söz dizimsel ve sözlüksel kategorilerinin ne olduğu tartışmalı bir konudur. Bir kısım araştırmacı, sıfat-fiilleri fiilden ismin türetildiği sözlüksel bir kategori olarak değerlendirirken (Banguoğlu, 2007, Karaağaç, 2012), diğer bir kısmı aynı sözlüksel kategorinin farklı dil bilgisel şekilleri olarak ele alır (Ergin, 1998) ve sıfat-fiillerin geçici hareket isimleri yapan fiil şekilleri olduğunu dile getirir. Bu noktada sıfat-fiillerin bitimli fiiller gibi bir istem bilgisinin ve buna bağlı olarak bir bağımlılık ve yönetim ilişkisi kurma potansiyelinin olması, bitimli fiiller gibi belirli bir hareketi ifade etmesi ve çatı şekillerinin yapılması, bitimli fiiller gibi olumluluk-olumsuzluk ve yeterlilik çekimine girmesi açısından fiilin bir şekli, başka bir

ifadeyle bir dil bilgisel adlaşma olduğu, sözlüksel adlaşma örnekleri olmasına karşın bir sözlüksel birim olarak değerlendirilemeyeceği rahatlıkla söylenebilir. Bununla birlikte sıfat-fiillerin adlaşma sürecinin farklı derecelerinin onlara hem sözcük birimi hem de bir sözcük biçimi özelliği kazandırabilir. Örneğin “kaynar su” ile kaynayan su” söz öbeklerindeki sıfat-fiillerin tabiatı ve adlaşma derecesi farklıdır. İlkinde sıfat-fiilin sözlükselleştiği, dolayısıyla bir sözcük birimi, bir başka deyişle sözlüksel adlaşma örneği olduğu söylenebilir. İkincisi ise söz dizimsel özelliklerini koruduğu için bir sözcük biçimi, bir başka deyişle dil bilgisel adlaşma örneğidir.

Sıfat-fiiller, fiilin farklı şekilleri ise dil bilgisel açıdan fiillerin çekim kategorisi içinde ve bir dil bilgisel adlaşma örneği olarak değerlendirilmesi icap eder. Sıfat-fiiller, fiillerin bir çekim şekli olmasına karşın cümlede farklı söz dizimsel işlevlerde kullanılabilir. Sıfat-fiillerin kök ya da tabanı sözlüksel açıdan fiil olmasına karşın sıfat-fiil şekilleri söz diziminde farklı ikincil temsil etme kavrayışıyla (Deniz Yılmaz, 2009) isim ve sıfat işlevinde kullanılabilirler. Bu bakımdan fiillerin sıfat-fiil şekillerinin, özellikle dil bilgisel adlaşma türünün söz diziminde sıfat ve isim işlevlerini geçici olarak temsil eden fiil çekim şekilleri olduğu söylenebilir. Sözlüksel bir birim olarak ismin ya da sıfatın söz diziminde nasıl farklı işlev ya da kullanımları varsa fiillerin de söz diziminde farklı işlev ya da kullanımları vardır.

2. Adlaşma ve İstem Değiştirimi

Dil bilimi yazın alanında cümlelerin adlaşmamış biçimiyle adlaşmış biçimi arasında paralellik olduğu kabul edilir. Başka bir ifadeyle basit bir cümlelerin söz dizimsel ve anlamsal yapısı ana cümle işlevinde başka bir cümleyle birleştiğinde de aynı yapısal özellikleri gösterir. Ancak bu yargının bir yere kadar doğru olduğu söylenebilir. Türkçede adlaştırmamanın tabiatı farklı olduğundan bir cümle ya da fiil adlaştırıldığında onların söz dizimsel ve anlamsal yapısı da değişir. Bu, dil bilgisel adlaşma durumunda çoğunlukla söz dizimsel düzeyde sadece fiilin üyeleri arasında gerçekleşen geçici bir değiştirim işlemi olarak kalır. Sözlüksel adlaşma durumunda ise hem söz dizimsel hem de anlamsal yapıda, sıfat-fiilin üye ya da üyelerini kaybetmesine yol açan kalıcı bir değişimdir. Bu durum, adlaştırma ile istem değişikliği arasında sıkı bir ilişkinin olduğu, adlaştırmamanın istem değişimine ve değiştirimine yol açtığı anlamına gelir.

Her fiilin söz dizimsel ve anlamsal yapısını belirleyen belirli bir istem potansiyeli vardır. Fiillerin bu potansiyeli onun sözlüksel ya da gerçek istemini oluşturur. Fiillerin örneğin zaman, görünüş, kişi gibi farklı çekim şekilleri onların sözlüksel istemini kaybetmelerine yol açmaz ancak söz dizimsel pozisyonlarının ve birbiriyle olan dil bilgisel ilişkilerinin değiştirilmesine neden olur. Fiilin çatı şekillerinden örnek verilecek olursa çatı sözlüksel anlam değişmediği sürece fiilin sözlüksel isteminin, dolayısıyla fiilin mantıksal, söz dizimsel ve anlamsal yapısının gerçekte değişmesine neden olmaz. Çatı, daha ziyade fiil ile üyeleri arasındaki ilişkileri düzenler. Kimi zaman da ettirgenleştirmede olduğu gibi fiilin dil bilgisel isteminin artmasına yol açar. Fiilin çekim kategorileri, özellikle çatı kategorisi fiilin isteminde meydana getirdiği değişikliklerle fiil şekillerinin dil bilgisel isteminin oluşmasına yol açar. Dil bilgisel istemin, fiilin sözlüksel isteminin çekim kategorileriyle sağlanan farklı söz dizimsel gerçekleşme şekillerinden ibaret olduğu söylenebilir. Çekim kategorisinin her ne kadar söz dizimsel değişikliklere yol açsa da fiilin sözlüksel ya da gerçek istem bilgisinin değişmesine gerçekte yol açmadığı, sadece fiil ile üyeleri arasındaki söz dizimsel ilişkileri düzenlediği ileri sürülebilir.

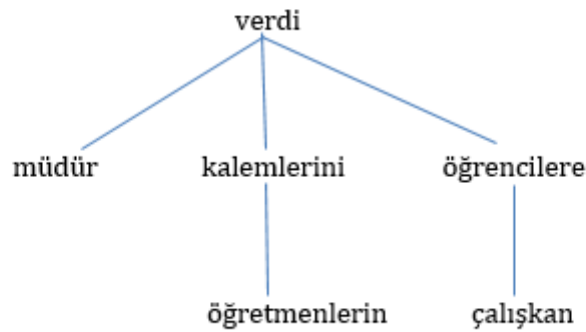
Çatı başta olmak üzere farklı çekim kategorileri nasıl fiilin istemini değiştirmiyorsa fiilin sıfat-fiil şekilleri de sözlüksel adlaştırmacılarla teşkil edilmediği ya da sözlükselleşmeye maruz kalmadığı sürece gerçekte türediği fiilin istem bilgisini kaybetmez. Sadece fiil ve üyelerinin arasındaki söz dizimsel ilişkileri düzenler. Bu düzenleme de çoğunlukla geçicidir. Sıfat-fiil şekillerinin fiilin isteminin gerçekleşmesinde yol açtığı farklı söz dizimsel davranışlar onların dil bilgisel istemi olarak değerlendirilebilir. Sıfat-fiil şekillerinin fiil ve üyeleri arasında yaptığı bu düzenleme çatı kategorisinin fiil ve üyeleri arasında yaptığı düzenlemeden farklı değildir. Bu açıdan sıfat-fiillerin, fiilin istem bilgisinde yaptığı söz dizimsel düzenleme çatı şekillerinde olduğu gibi bir istem değiştirimi olarak değerlendirilebilir (bk. Doğan, 2017, 2018). Ancak bu yargının tekrar etmek gerekirse bütün sıfat-fiil şekilleri ve yapıları için genelleştirilebilmesi mümkün değildir. Sözlüksel adlaştırmacılarla teşkil edilen sıfat-fiil şekillerinin çoğunlukla sözlükselleşmiş olması, bilhassa -AsI gibi bazı sıfat-fiil biçimbirimlerinin hem sözlükselleşmiş hem de kalıplaşmış yapılar teşkil etmesi, bu genellemeyi engellemektedir.

3. Sıfat-Fiil Yan Cümlelerinde Bağımlılık İlişkileri, Söz Dizimsel Boşluk ve Eşgöndergesellik

Cümle, Bağlantılı Dil Bilgisinde bağımlılıklar aşamalanmasından oluşan bir bütün olarak kabul edilir. Bir ya da birden fazla unsura buyuran her yönetici sözcük, bir bağımlılık düğümü oluşturur. Tesnière (1965)'e göre cümledeki bağımlılık düğümlerini fiil, isim, sıfat ve zarf sözcük türleri oluşturur. Düğümü oluşturan her sözcük, oluşturduğu düğümün yöneticisidir ve bir üst düğümün yöneticisine bağlıdır. Fiil düğümü, doğrudan ya da dolaylı bütün bağımlılıkları yönetir ve cümledeki en rütbeli yöneticidir. (1a)'daki fiilin cümledeki bütün bağımlılıkları, dolayısıyla cümlenin bütün unsurlarını kendine bağımlı kıldığı ve yönettiği Şekil 1'deki gibi gösterilebilir.

1a) Müdür_[EDEN] öğretmenlerin kalemlerini_[KONU] çalışkan öğrencilere_[HEDEF] verdi.
 [kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ

Şekil 1

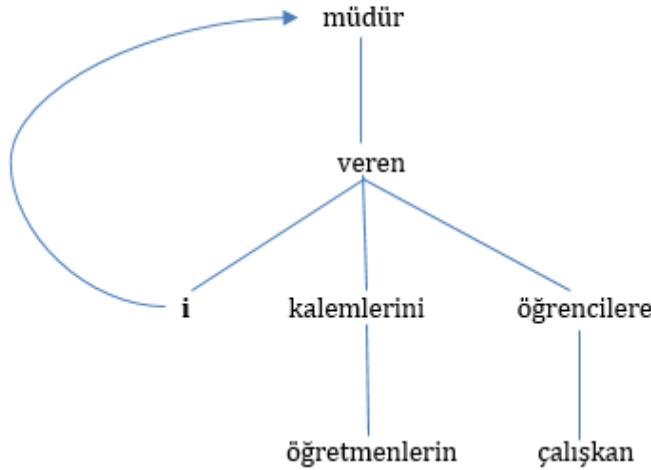
Sıfat-fiiller, fiilin söz konusu bağımlılık ve istem ilişkilerinin değişmesine ve söz dizimsel çevresinde özne, nesne ya da tümleç olarak gerçekleşen üyelerinin alt söz dizimsel yapıdan üst söz dizimsel yapıya taşınmasına neden olur. Bu, sıfat-fiil şekillerinin fiilin isteminde meydana getirdiği bir istem değiştirim süreci olarak kabul edilebilir. (1a)'da *vermek* fiilinin özne gerçekleşen birinci üye ya da istemi (1b)'de -An

biçimbirimiyle üst söz dizimsel yapıya taşınmış ve bağımlılık ilişkileri değiştirilerek bağımlı olduğu sıfat-fiilin yöneticisi konumuna yükseltilmiştir. Söz konusu bağımlılık ilişkileri Şekil 2'deki gösterilebilir. Sıfat-fiil, her ne kadar üst söz dizimsel yapıya taşıdığı üyesinin bağımlı bir unsur olarak görünse de taşıdığı üyeye söz dizimsel çevresinde oluşan BOŞLUK (B) aracılığıyla anlamsal rol yüklemeye devam eder. Taşınan ve yönetici kılınan üye, anlam bilimsel istemi açısından hâlâ sıfat-fiilin üyesi olduğundan değişen yönetim ve bağımlılık ilişkisinin geçici bir söz dizimsel durum olduğu söylenebilir. Sıfat-fiilin üst söz dizimsel yapıya taşıdığı unsura rol yüklemeye devam etmesi ve anlam bilimsel açıdan hâlâ kendisinin bir istemi olması taşınan üyenin yerinde her zaman bir boşluk bırakacağı anlamına gelir (1b). Boşluk ile ana cümleye taşınan ve yükseltelen üyenin eşgöndergesel olduğu kabul edilir. Boşluk ile cümledeki bir unsurun eşgöndergesel olduğu (i) şeklinde gösterilir.

1b) [____ B_[EDEN] İ öğretmenlerin kalemlerini_[KONU] çalışkan öğrencilere_[HEDEF] ver-en] müdür İ
[kimi]_{NESNE} [kime]_{TÜMLEÇ}

Şekil 2

Sıfat-fiiller söz diziminde isim işleviyle adlaştırıldığında söz dizimsel taşıma ve yükseltme olmadığından bir boşluk ve eşgöndergesellik oluşmaz (2c). Fiil tabanının istem bilgisi tümüyle korunur, sadece yan cümlelerin ve fiilin Özne görevindeki birinci üyesi tamlayan durumunda [kimin], sıfat-fiilin bütünü ise isim tamlaması yapısında ad öbeği olarak gerçekleşir.

2a) Veliler neyi gördü
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}

2b) Okulun müdürü_[EDEN] öğretmenlerin kalemleri_[KONU] çalışkan öğrencilere_[HEDEF]
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE} [kime]_{TÜMLEÇ}

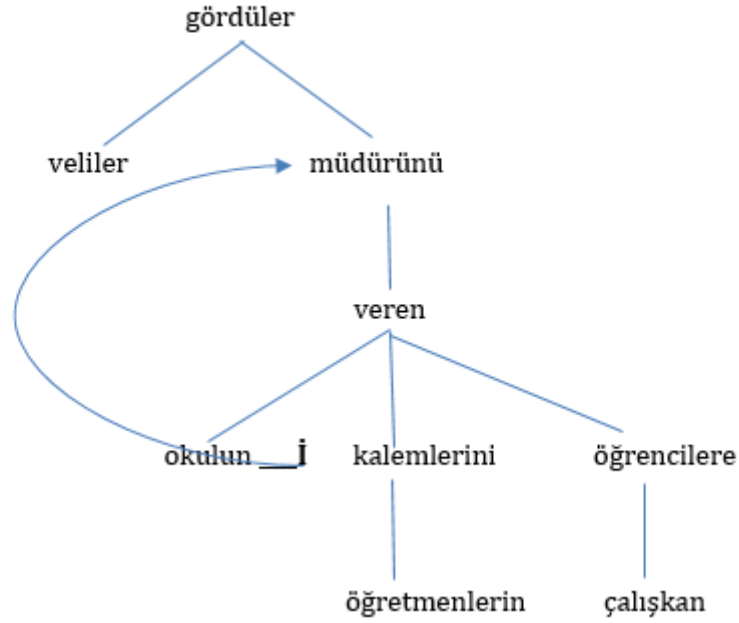
verdi.

2c) Veliler, [okulun müdürünün_[EDEN] öğretmenlerin kalemlerini_[KONU] çalışkan
[kimin]_{TAMLAYAN} [kimi]_{NESNE}

öğrencilere_[HEDEF] ver-diğ-i-n-i gördü.
[kime]_{TÜMLEÇ}

Şekil 4

Sıfat-fiillerin taşıdığı üye ve diğer unsurlar, bağımlılık aşamalanması dikkate alındığında artık ana cümlelerin fiilinin yönetiminde olduğundan onların üst söz dizimsel yapıda daha kıdemli olduğu, dolayısıyla söz dizimsel yükselmeye maruz kaldığı ve rütbesinin artırıldığı söylenebilir. (3c)'de sıfat-fiilin taşıdığı üyeye üst söz dizimsel yapıda *sormak* fiilinin hem durum hem de ayrı bir rol yüklediği görülür. Ancak bu süreç sonunda taşınan üye ya da unsur açısından iki yönlü, karmaşık ve çelişkili bir durum ortaya çıkar. (3c)'de "öğretmen" sıfat-fiilin mi yoksa ana cümle fiilinin mi bağımlılık ve yönetimi altındadır, bağımlı bir üye yöneticisine anlamsal rol yükleyebilir mi ya da söz konusu üyeye hangisi bir durum ve anlamsal rol yükler? Yine "öğretmen" sıfat-fiilin hâlâ bağımlısı mı yoksa onun yöneticisi midir? Bu sorulara yazın alanındaki cevap (3c)'deki şekliyle üst söz dizimsel yapıya taşınan "öğretmen" üyesine sıfat-fiilin Eden, ana cümlelerin fiilinin ise Hedef rolünü yüklediği; taşınan "öğretmen" üyesinin de sıfat-fiilin hem bağımlısı hem de yöneticisi olduğu şeklindedir (bk. Karabulut ve Ulutaş, 2013). Ancak Bağlantılı Dil Bilgisi ve Yönetim-Bağlama Kuramı açısından bağımlı üye yöneticisini yönetemeyeceğinden, yönetici bir unsurun (fiilin) rol ve durum yükleyebilmesi ancak bağımlılık ve yönetim ilişkisi altında mümkün olabileceğinden, aynı zamanda bir üyenin birden fazla durum ve rol yüklenmesi Rol Ölçütü açısından mümkün olamayacağından bu açıklamanın yanlış olduğu rahatlıkla söylenebilir. Burada sıfat-fiilin istem potansiyelini kaybetmeden yönetimi altında bulunan üyesinin üst söz dizimsel yapının en kıdemli üyesi (ana cümlelerin fiili) tarafından ana cümleye yükseltildiği ve ana cümlelerin fiilinin geçici olarak bir durum ve rol yüklediği şeklinde yorumlanabilir. Bu durum, sıfat-fiilin yan cümlede söz dizimsel bir boşluk açmak ve boşluğa anlamsal rol ataması yapmak suretiyle istem bilgisini ve söz dizimsel potansiyelini hâlâ muhafaza etmesinden de rahatlıkla anlaşılabilir. Bu durum dikkate alındığında *veren* sıfat-fiilinin söz dizimsel ve anlam bilimsel istem betimlemesinin (3d)'deki gibi olması beklenir. Ancak boşlukla ana cümleye taşınan üye arasında eşgöndergesellik anlamsal yapıda değil, sınırlı ve sadece söz dizimsel yapıdadır.

- 3a) Öğretmen_[EDEN] kalemi_[KONU] öğrenciye_[HEDEF] verdi.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE} [kime]_{HEDEF}
- 3b) Müdür_[SÖYLEYEN], ______[ALICI] soru/yu sordu.
[kim]_{ÖZNE} [kime]_{TÜMLEÇ} [kimi]_{NESNE}
- 3c) Müdür_[SÖYLEYEN] [___ i kalemi_[KONU] öğrenciye_[HEDEF] ver-en] öğretmene_[EDEN-ALICI] i soru sordu.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE} [kime]_{TÜMLEÇ} [kime]_{TÜMLEÇ}
- 3d) Müdür, [___ i_[EDEN] kalemi_[KONU] öğrenciye_[HEDEF] ver-en] öğretmene i_[ALICI] soru sordu.
[kimi]_{NESNE} [kime]_{TÜMLEÇ} [kime]_{TÜMLEÇ}

Sıfat-fiil şekilleri taşıma ve yükseltme açısından her zaman aynı söz dizimsel davranışı göstermez. Sıfat-fiil teşkil eden belirli biçimbirimler fiilin farklı söz dizimsel işlevlerde gerçekleşen belirli üyelerini ancak üst söz dizimsel yapıya taşıyabilir. (3d)'de -An biçimbirimi fiilin Eden rolündeki birinci üyesini üst söz dizimsel yapıya taşıırken -dİk biçimbirimi (3e)'de fiilin Konu rolündeki ikinci üyesini, (3f)'de Hedef rolündeki üçüncü üyesini taşır. -dİk biçimbirimi aracılığıyla sıfat-fiilin herhangi bir üyesi değil, yan cümlelerin kendisi ana cümlelerin fiilinin müdahalesi ve istem bilgisi dâhilinde yönetim ve bağımlılık ilişkileri korunmak suretiyle üst söz dizimsel yapıya taşınır (3g). Sıfat-fiil her iki durumda da adlaşmasına karşın söz diziminde ilkinde sıfat, sonrakinde isim işlevinde kullanılır. Sıfat-fiilin taşıdığı üyeler ya da kendisi üst söz dizimsel yapıda öncekinden farklı sözcük türlerinde kullanılmasına karşın bu hem sıfat-fiilin hem de taşınan üye ve unsurların gerçek sözlüksel türü değil, dil bilgisel olarak kazandığı türleridir. Bununla birlikte sıfat-fiil şeklinin adlaşmasıyla söz diziminde nitelendirme işleviyle yani sıfat sözcük türü görevinde kullanılması, sıfat-fiil teşkil eden biçimbirimlere göre değişse de sıfat-fiil şeklinin kendisinin belirlediği bir durum değildir, bu daha çok üst yapının yöneticisi olan fiilin istem bilgisinden kaynaklanır. Aslında sıfat-fiil şekillerinin kendine bağımlı olan üyeleri ana cümleye taşıma ve yükseltme potansiyeli yoktur. Sıfat-fiilin hangi üyesinin üst söz dizimsel yapıya taşınacağına ve yükseltileceğine ana cümlelerin fiili karar verir. Ana cümlelerin fiili sıfat-fiil biçimbirimleri aracılığıyla yan cümledeki istediği unsuru üst söz dizimsel yapıya taşır ve bu unsurlara ana cümlelerin fiilinin istem bilgisi dâhilinde tekrar durum ve anlamsal rol yüklenir. Üst söz dizimsel yapıda yer alan kimi ana cümle fiilleri sıfat-fiil şekillerine doğrudan durum ve rol yükleyerek isim görevinde kullanılmasına imkân verirken (3g) kimisinin istem bilgisinden ötürü aynı imkânı tanımadığı görülür (3h).

- 3e) [Öğretmen-in_[EDEN] ___ i öğrenci-y-e_[HEDEF] ver-diğ-i] kalemi_[KONU] i aldım.
[kimin]_{TAMLAYAN} [kime]_{HEDEF}
- 3f) [Öğretmen-in_[EDEN] kalemi_[KONU] ___ i ver-diğ-i] öğrenci-y-i_[UYARICI] i gördüm.
[kimin]_{TAMLAYAN} [kimi]_{NESNE}
- 3g) [Öğretmen-in_[EDEN] kalemi_[KONU] öğrenciye_[HEDEF] ver-diğ-i-n]-i_[UYARICI] gördüm.
[kimin]_{TAMLAYAN} [kime]_{TÜMLEÇ} [kimi]_{NESNE}
- 3h) * [Öğretmen-in_[EDEN] kalemi_[KONU] öğrenciye_[HEDEF] ver-diğ-i-n]-i aldım.
[kimin]_{TAMLAYAN} [kimi]_{NESNE} [kime]_{TÜMLEÇ}

4. Tamlayıcı Denetleme

Tamlayıcı Denetleme (Complement Control) ana cümlelerin fiilinin bir üyesi (özne ya da nesne) ile ana cümlelerin tümleci durumundaki yan cümle ya da fiilinin bir başka üyesiyle (özne) eşgönderimli olması durumunu ifade eder. Sıfat-fiil biçimbirimleri çoğunlukla üst söz dizimsel yapıya taşıdığı yan cümlelerin bir üyesiyle açtığı söz dizimsel boşluk aracılığıyla bir eşgöndergesellik ilişkisi oluşturmaktaydı. Ancak *denetleme* (control) eşgöndergesellik taşıma ve yükseltme süreçleriyle gerçekleşmez (bk. Culicover and Jackendoff, 2001). Bir fiil, nesne ya da tümleç olarak gerçekleşen bir yan cümleyle birleştiğinde kendi üyelerinden biriyle (özne ya da nesne) yan cümlelerin bir üyesi (özne) yan yana olacak şekilde eşdizimlenir.

-AcAkbiçimbirimi yan cümlelerin hem bir üyesini ana cümleye taşıyabilir hem de ana cümlelerinin öznesinin yan cümlelerin öznesi tarafından denetlenmesine izin verebilir. *anlatmak* fiili üç istemlidir ancak (15b)'de yan cümlelerin söz diziminde fiilin sadece bir üyesi kalmıştır. Fiilin üyelerinden biri taşıma yöntemiyle diğeri ise tamlayıcı denetleme yoluyla azaltılmıştır. Yan cümle ile ana cümle birleştiğinde ana cümlelerin öznesi eşgöndergesel olduğundan bir taşıma olmaksızın yan cümlelerin Özne işlevindeki tamlayıcısını denetlemekte ve temsil etmektedir. (15c)'de yan cümlelerin gerçekleştiği yapıda dil bilgisel uyum olmasından dolayı yan cümlelerin Öznesi iyelik biçimbirimiyle işaretlenmekte ve yan cümlelerin söz diziminde söz dizimsel boşluk açılmakta ve gerektiğinde uygun zamir çekmiyle doldurulmaktadır (15d). Bu boşluğun ya da yan cümlelerin Öznesinin iyelik yapısıyla dil bilgisel olarak denetlendiği *zam*(ir) etiketiyle, ana cümlelerin Öznesiyle eşgöndergesel olduğu ise (i) etiketiyle işaretlenir. Bununla birlikte pek doğal bir kullanım olmasa da (15d)'nin dil bilgisel açıdan çok da yanlış olduğu söylenemez. (15e)'de yan cümlelerin öznesinin ana cümlelerin öznesiyle eşgöndergesel olduğunu işaretleyen dil bilgisel araçlar olmamasına karşın yan cümlelerin fiilinin Öznesinin ana cümleleninkiyle aynı ya da eşgöndergesel olduğu mantıksal olarak bilinir ve bunun ana cümlelerinin öznesinin yan cümlelerin öznesini tamlayıcı denetme yoluyla kontrol ettiği kabul edilir. Yan cümlelerin Özne ya da üyesinin mantıksal olarak var olduğu, ana cümlelerin Öznesinin yan cümlelerin Öznesini denetlediği ve eşgöndergeselliğin olduğu yazın alanındaki geleneğe uygun olarak ZAM (ir) ile işaretlenebilir.

4a) Ben_[SÖYLEYEN] sana_[ANLATICI] bir masal_[SÖZ] anlatacağım.

[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

4b) Ben_[DENEYİMCİ] [sana_[ALICI] anlat-acak] bir masal_[İÇERİK] bilmiyorum.

[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [ne]NESNE

4c) Ben_[DENEYİMCİ] i [zam i sana_[ALICI] _____[SÖZ] anlat-acağ-**ım**] bir masal_[İÇERİK] bilmiyorum.

[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [ne]NESNE

4d) Ben_[DENEYİMCİ] i [ben-ım i sana_[ALICI] _____[SÖZ] anlat-acağ-**ım**] bir masal_[İÇERİK] bilmiyorum.

[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [ne]NESNE

4e) Ben_[DENEYİMCİ] i [ZAM i sana_[ALICI] _____[SÖZ] anlat-acak] bir masal_[İÇERİK] bilmiyorum.

[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [ne]NESNE

5. Sıfat-Fiillerin Söz Dizimsel ve Anlamsal Yapısı ve Davranışları

Türkçede sıfat-fiil teşkil eden biçimbirimlerden -An, -mİş, -AcAk dil bilgisel ya da söz dizimsel adlaştırmacı; -r, -Ar, -Ir, -mAz biçimbirimleri ise sözlüksel adlaştırmacıdır. Dil bilgisel adlaştırmacılar sıfat-fiillerin, dolayısıyla yan cümlelerin ve fiilin sözlüksel istemini ve söz dizimsel yapısını belirleme potansiyelini kaybetmesine yol açmaz, sadece istem ya da üye değiştirimine, yani cümlelerin üyelerinin taşınmasına ve üst söz dizimsel yapıya yükselmesine neden olur. Sözlüksel adlaştırmacılar ise sıfat-fiilin türediği fiilden devraldığı istem bilgisinin değişmesine, dolayısıyla sözlüksel isteminin ve söz dizimsel yapısını belirleme potansiyelini kaybetmesine, anlamsal yapısının değişmesine ve sıfat fiilin sözlüksel değer kazanmasına yol açar.

5. 1. Dil Bilgisel Adlaştırmacılar

5.1. 1. Özne Taşıyan Sıfat-Fiil Biçimbirimleri

Sıfat-fiil teşkil eden biçimbirimlerden -An ile teşkil edilen sıfat-fiil şekilleri türediği fiilin sadece Özne seçen üyesini üst söz dizimsel yapıya taşır ve taşıdığı üyesinin yönetimine girer (5b). -An biçimbirimiyle Özne dışında başka bir üye ya da unsurun taşınmasına hiçbir şekilde izin verilmez (5c-1). -An ile taşınan Özne diğer sıfat-fiil şekillerinden -dIk ile taşınmaz (5d).

5a) Bebek_[DENEYİMCİ] koltukta_[YER] uyuyor.
[kim]ÖZNE (kimde)EKLENTİ

5b) _____[DENEYİMCİ] i koltukta_[YER] uyu-y-an bebek-i_[UYARICI] i gördüm.
(kimde)EKLENTİ

5c) * Bebek_[DENEYİMCİ] uyu-yan koltukta_[YER]
[kim]ÖZNE (kimde)EKLENTİ

3i) * Öğretmen_[EDEN] _____[KONU] i öğrenciye_[HEDEF] ver-en kalem-i_[KONU] i aldım.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

5d) * _____[DENEYİMCİ] i koltukta_[YER] uyu-duğ-u bebek-i_[UYARICI] i gördüm.
(kimde)EKLENTİ [kimi]NESNE

-An biçimbirimi etken görünüşlü fiillerin sadece Öznesini taşıırken edilgen görünüşlü fiillerin sıfat-fiil şekilleri Özne dışındaki diğer üyelerin de üst söz dizimsel yapıya taşınmasını sağlar. Bu durum, aynı zaman da sıfat-fiil şekillerinin taşıdığı üyenin söz dizimsel ve anlam bilimsel yapısında bir boşlukla yerini, dolayısıyla istem yapısını muhafaza ettiğini göstermektedir. Çünkü taşınan üyenin söz dizimsel ve anlam bilimsel yeri eşgöndergesel işlevdeki “kendi” zamiriyle temsil edilmektedir (6c)

6a) Kalem_[KONU] öğrenciye_[HEDEF] verildi.
[kim]ÖZNE [kime]HEDEF

6a) _____[HEDEF] kalem_[KONU] veril-en öğrenciyi_[UYARICI] i gördüm.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

6a) Kendisine_[HEDEF] kalem_[KONU] veril-en öğrenciyi_[UYARICI] i gördüm.
[kime]HEDEF [kim]ÖZNE [kimi]NESNE

-miş sıfat-fiil biçimbiriminin neden olduğu istem değişikliği ve kurduğu söz dizimsel yapı -An biçimbiriminki ile aynı özellikleri gösterir. -An ve -miş biçimbirimlerinin diğerlerinden farklı olarak her zaman fiilin Öznesini yönetici konuma taşımadığı, Özne olarak gerçekleşen ad öbeğinin unsurlarından birini üst yapıya taşıyabildiği görülür. Bu süreç isnat öbeği olarak adlandırılan yapıların ortaya çıkmasına yol açar. -An ve -miş biçimbirimleri fiilin öznesi iyelik öbeği ya da isim tamlaması yapısında olduğunda öbeği ikiye ayırarak sadece tamlayan ya da tamlanan unsurunu yönetici konumuna taşıyabilir (7b-8c). Bu durumda, sıfat-fiil cümlede söz dizimsel ve anlam bilimsel bir boşluk oluşturamaz. Bununla birlikte, bir istemli fiillerden -An ve -miş biçimbirimleriyle teşkil edilen sıfat-fiiller özne işlevindeki öbeğin tamlayan ve tamlanan unsurlarının ikisinin de öbek olarak yönetici konumuna taşınmasına izin vermez (7c). Aksi durumunda anlam belirsizliği ortaya çıkar (7c). İki ve üç istemli fiillerden teşkil edilen sıfat-fiiller ise özne işlevindeki isim tamlamasının her iki unsurunun da üst söz dizimsel yapıya taşınmasına ve baş öge yani yönetici konumuna yükselmesine nispeten imkân tanır. Ancak bu durumda bile anlam belirsizliğinin ortaya çıktığı söylenebilir. (8d)'de üniversiteye giden muhtarın kendisi mi yoksa kız mı olduğu yine açık değildir. Ayrıca ana cümlenin fiili dikkate alınmadığında üst söz dizimsel yapıya taşınan tamlayan unsuruna durum ve rol yüklemesinin yapılamadığı görülür.

7a) Adamın karısı_[ETKİLENEN] öldü.
[kim]ÖZNE

7b) Karısı_[ETKİLENEN] öl-en/öl-müş adam-a_[FAYDALANAN] yardım etti.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ

7c) * ______[ETKİLENEN]i öl-en/öl-müş adamın karısı-n-a_[FAYDALANAN]i yardım etti.
[kime]TÜMLEÇ

8a) Muhtarın kızı_[EDEN] üniversiteye_[HEDEF] gidiyor.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ

8b) Kızı_[EDEN] üniversiteye_[HEDEF] gid-en muhtar
[kim]TAMLANAN [kime]TÜMLEÇ

8c) Muhtarın üniversiteye_[HEDEF] gid-en kızı_[EDEN]
[kimin]TAMLAYAN [kime]TÜMLEÇ

8d) * ______[EDEN]i üniversiteye_[HEDEF] gid-en muhtarın kızı i
[kime]TÜMLEÇ

-An ve -miş biçimbirimlerinin sadece fiilin özne işlevindeki üyelerini değil eklenti işlevindeki genellikle yer belirten zarflık unsurlarını da yönetici konumuna yükselttiği görülür. Ancak eklenti isim tamlaması yapısında olursa tamlayanın da yönetici konumuna taşınması mümkündür. Bunun için öznenin belirsiz durumda yani fiilin hemen solunda söz dizimsel isim-eylem birleşmesine maruz kalmış olması gerekir.

9a) İşçilerin evlerinde_[YER] yemek_[NE] pişiyor/ pişti.
[kimde]TÜMLEÇ [kim]ÖZNE

9b) evlerinde_[YER] yemek_[NE] piş-en işçiler
[kimde]TÜMLEÇ [kim]ÖZNE

9c) yemek_[NE] *piş-en* işçilerin evlerinde_[YER]
 [kim]_{ÖZNE} [kimde]_{TÜMLEÇ}

5. 1. 2. Nesne ve Tümleç Taşıyan Sıfat-Fiil Biçimbirimleri

-An ve -miş biçimbirimleri fiilin yönettiği ve kendisine bağımlı kıldığı Özne seçen üyelerini yönetici konumuna yükseltirken sıfat-fiil teşkil eden -dik biçimbirimi Özne dışındaki söz dizimsel üye ve unsurları ana cümleye taşınmasını sağlar. -dik biçimbirimi Özne dışındaki tümleçleri üst söz dizimsel yapıya taşırken Öznenin tamlayan ya da ilgi durumuna dönüşmesine ve yan cümlelerin isim tamlaması yapısında ifade edilmesine neden olur (10b). -dik biçimbiriminin genel olarak tümleç taşıyan ve yükselten sıfat-fiil kategorisi olduğu söylenebilir. -dik biçimbiriminin hangi tümleci taşıyacağı ve yönetici konumuna yükselteceği hem yan cümlelerin hem de ana cümlelerin fiilinin istem bilgisine bağlıdır. -dik biçimbirimi Özne taşımadığından, bir istemli fiillerin de Özne dışında başka bir tamlayıcısı olmadığından eğer varsa ancak zarflık unsurları üst yapıya taşıyabildiği, yoksa herhangi bir taşıma ve yükseltmeye neden olmadan ana cümlelerin fiilinin morfolojik istemine göre belirli durum eklerini doğrudan alarak adlaşmasına neden olduğu söylenebilir (10b-11b). Her iki durumda da hem sıfat-fiilin hem de ana cümleye yükselmesine neden olduğu eklentinin söz dizimsel ve anlam bilimsel işlevleri değişir. (10a)'da eklenti olarak kullanılan "koltukta" unsuru (10b)'de sıfat-fiilin yöneticisi durumuna gelmiş; söz dizimsel olarak ana cümlelerin nesnesi, anlam bilimsel olarak ise Etkileneği durumuna yükselmiştir. Özne ise fiil ve üyelerinin isim tamlaması olarak gerçekleştiği sıfat-fiil yapısında tamlayan işleviyle artık yer alır. Fiilin bir üyesi değil de eklentisi taşıdığı için alt söz dizimsel yapıda söz dizimsel boşluk oluşmaz. (11b)'de özne dışında taşıyabileceği bir üye ya da zarflık unsur olmadığından -dik biçim birimiyle teşkil edilen sıfat-fiil şekli sıfat öbeğine değil ana cümlelerin durum yükleyerek doğrudan yönettiği ve kendine bağımlı kıldığı bir ad öbeğine dönüşür.

10a) Turan_[DENEYİMCİ] koltukta_[YER] uyuyor.
 [kim]_{ÖZNE} (kimde)_{EKLENTİ}

10b) [Turan'ın]_[DENEYİMCİ] uyu-duğ-u koltuğu_[ETKİLENEĞİ] kirletti.
 [kimin]_{TAMLAYAN} [kimi]_{NESNE}

11a) Rıfat_[ETKİLENEĞİ] öldü.
 [kim]_{ÖZNE}

11b) [Rıfat'ın]_[ETKİLENEĞİ] öl-düğ-ü-n-ü duydular.
 [kimin]_{TAMLAYAN}

İki ve üç istemli fiillerin -dik biçimbirimiyle teşkil edilen sıfat-fiil şekilleri Nesnenin ve nitelenmek istenen diğer tüm tümleç ve eklentilerin üst söz dizimsel yapıya taşınmasını sağlar. (12b)'de *kırmak* fiilinin nesnesi; (3e) ve (3f)'de ise *vermek* fiilinin nesnesi ve yönelme durum ekli tümleci ana cümleye taşınmış ve sıfat öbeğinin yöneticisi konumuna yükselmiştir. -dik biçimbirimiyle teşkil edilen sıfat-fiil şekillerinin Özne dışında bütün unsurlarını nitelemek üzere üst söz dizimsel yapıya taşındığında üyelerine ana cümlelerin fiilinin istem bilgisine göre üst söz dizimsel yapıda yeniden durum ve anlamsal rol yüklenir (3e-3f). -dik biçimbirimiyle teşkil edilen sıfat-fiil şekilleri Yer rolündeki zarflık unsurların dışında zaman ve durum belirten zarflık unsurları da niteleyecek şekilde kullanılabilir. Bu zarflık unsurların da cümlelerin eklentisi olarak üst söz dizimsel yapıya taşındığı ancak fiilin istem bilgisinde yer

almadığından yan cümlede söz dizimsel boşluk oluşturmadığından bunun izinin sürülemediği rahatlıkla söylenebilir (3g).

- 12a) Çocuk_[EDEN] camı_[ETKİLENEN] kırdı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE
- 12b) [Çocuğ-un_[EDEN] _____[ETKİLENEN] kır-diğ-i] camı_[UYARICI] gördüm.
[kimin]TAMLAYAN
- 3e) [Öğretmen-in_[EDEN] _____[KONU] öğrenciye_[HEDEF] ver-diğ-i] kalem_[UYARICI] gördüm.
[kimin]TAMLAYAN [kime]HEDEF [kimi]NESNE
- 3f) [Öğretmen-in_[EDEN] kalem_[KONU] _____[HEDEF] öğrenci-y-i_[UYARICI] (gördüm.)
[kimin]TAMLAYAN [kimi]NESNE
- 3g) Öğretmen-in_[EDEN] kalem_[KONU] öğrenciye_[HEDEF] ver-diğ-i gün/ zaman gördüm.
[kimin]TAMLAYAN [kimi]NESNE [kime]HEDEF

5. 1. 3. Özne, Nesne ve Tümleç Taşıyan Sıfat-Fiil Biçimbirimi

-AcAk biçimbirimiyle teşkil edilen sıfat-fiil şekilleri şimdiye kadar incelenenlerden farklı olarak hem Özneyi hem de tümleçleri taşıyarak fiilin istemine geçici değiştirimlere neden olur. Bu sıfat-fiil şekilleri bir istemli fiillerin öznesini (13b), iki istemli fiillerin hem öznesini hem nesnesini, üç istemli fiillerin ise hem özne ve nesnesini (14b-14c) hem de tümleçlerini (14d) üst söz dizimsel yapıya taşır ve yükseltir. -AcAk biçimbirimi Özneyi taşıdığıında söz dizimsel açıdan -An ve -mİş gibi davranırken tümleçleri taşıdığıında sıfat-fiil öbeğini isim tamlaması yapısına soktuğundan -dİk gibi davrandığı söylenebilir.

- 14a) Çocuk_[DENEYİMCİ] okuyacak.
[kim]ÖZNE
- 14b) _____[DENEYİMCİ] oku-y-acak çocuk i
- 15a) Adam_[EDEN] camı_[HEDEF] taşı_[KONU] attı.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE
- 15b) [_____[EDEN] i taşı_[ETKİLENEN] camı_[HEDEF] at-acak] adam_[SÖYLEYEN] i her şeyi anlattı.
[kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE
- 15c) [Adam-in_[EDEN] taşı_[ETKİLENEN] _____[HEDEF] i at-acağ-ı] camı_[HEDEF] i baktım
[kimin]TAMLAYAN [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ
- 15d) [Adam-in_[EDEN] _____[ETKİLENEN] i camı at-acak-ı] taşı_[UYARICI] i gördüm.
[kimin]TAMLAYAN [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

5.2. Sözlüksel Adlaştırmalar

5. 2.1. -r, -Ar, -Ir, -mAz Biçimbirimeleri

Sıfat-fiiller Türkçede genellikle zaman ve hareket mefhumunu muhafaza eden, fakat isim gibi kullanılan, isim gibi çekime giren fiil şekilleri; sıfat-fiil eklerinin de fiil işletme ekleri olduğu kabul edilir (bk. Ergin 1998: 334). Bu yargı dil bilimsel adlaştırma için kullanılan sıfat-fiil biçimbirimleri için doğrudur. Ancak sıfat-fiil teşkil eden biçimbirimlerin hepsinin sözcük biçimi, yani söz diziminde geçici olarak isim ya da sıfat

olarak kullanılan fiil şekilleri teşkil ettiği söylenemez. Özellikle -r, -Ir, -Ar, -AsI, -mAz biçimbirimleriyle teşkil edilen sıfat-fiillerin istem bilgisini yitirdiği, bunun için fiil tabanının sahip olduğu istem bilgisine göre tam bir söz dizimsel bir yapı inşa edemediği, bu biçimbirimlerle teşkil edilen sıfat-fiillerin sözlükselleştiği, dil bilgisel kimliğini kaybettiğini dolayısıyla bir sözcük birimi olarak kullanıldığı ve artık bir sözlük unsuru olduğu söylenebilir. Örneğin bunlardan -AsI biçimbirimi belirli sözlük unsurlarıyla kalıplaşmış, sözlüksel yapılar şeklinde çoğunlukla kullanılır. Korkmaz (2009: 978) bu ekin Eski Türkiye Türkçesine ait olduğunu, günümüzde kalıplaşmış bazı şekiller halinde o dönemden kaldığını dile getirir. Bunun için -AsI biçimbirimiyle sıfat-fiil teşkil etmek işlek bir şekil bilgisel süreç değildir, ancak belirli kalıplaşmış ve sözlüksel yapılarda kullanılmaktadır, bundan dolayı söz dizimsel ve anlam bilimsel yapısını belirleyecek istem potansiyelini kaybettiği söylenebilir.

-r, -Ir, -Ar, -AsI, -mAz biçimbirimleri özü itibarıyla artzamanlı olarak Özne taşıyan biçimbirimlerdir. Ancak bu özelliklerini bugün yitirmiş, eşzamanlı olarak bu işlevi işlek biçimde yerine getiremezler. (16a)'da *yaşamak* fiilinin ne Öznesini ne de diğer üyelerini üst söz dizimsel yapıya taşıyabilir. Aksi durumda cümle dil bilgisel olmaktan çıkar (16b-c). *yaşamak* fiili ancak edilgen fiil şeklinin kalıplaşmış ve sözlükselleşmiş biçimiyle kullanılabilir. (16d)'de *yaşanmak* fiilinin istem potansiyelini tümüyle kaybettiği, buna bağlı kendi söz dizimsel ve anlam bilimsel yapısını kuramayacağı görülür. -AsI biçimiyle teşkil edilmiş sıfat-fiillerin genellikle -AsI var (*gel-esi var*), -AsI yok, -AsI gelmek (içesim geldi), -AsI kalmak (çalışması kalmadı), -AsI olmak vb, sözlüksel yapılarda kalıplaşmış biçimde kullanıldığı ya da *yıkılası, gözü kör olası, boyu devrilesi, geberesi* biçiminde sözlükselleştiği söylenebilir. Artzamanlı bakış açısından bu yapılarda Öznenin taşıma sürecinin gerçekleşmiş olduğu görülmekte ancak bu onların bugün söz dizimi kurma kabiliyeti ve üye taşıma gücünün olduğu anlamına gelmez.

16a) Milyonlarca insan_[DENEYİMCİ], İstanbul'da_[YER] yaşıyor.
[kim]ÖZNE [kimde]TÜMLEÇ

16b) *Milyonlarca insan_[DENEYİMCİ] yaş-y-ası İstanbul'da_[YER]
[kim]ÖZNE

16c) *İstanbul'da_[YER] yaş-y-ası milyonlarca insan_[DENEYİMCİ],
[kimde]TÜMLEÇ

16d) İstanbul, Dünyanın en *yaşanıl-ası* yeri gibi geliyor.

Sözlükselleşmiş, dolayısıyla istem potansiyelini kaybetmiş diğer sıfat-fiil teşkil eden biçimbirimler -r, -Ar, -Ir, -mAz olarak karşımıza çıkar. Cümlede geçici bir isim ya da sıfat kullanımı çok azdır. Bu eklerle teşkil edilen sıfat-fiillerin çoğunlukla sözcük biçimi değil, sözlükselleştiği dolayısıyla birer kalıcı sözcük birimi meydana getirdiği rahatlıkla söylenebilir. *dayanılır, çekilir, akıl ermez, akıl almaz* gibi sözlük birimlerin yanı sıra *çalar saat, yanar dağ* gibi yapılarda birleşik ismin bir unsuru olarak ortaya çıkar. Bununla birlikte seyrek biçimde kimi zaman türediği fiilin istem bilgisini muhafaza eden kullanımları da vardır. Ancak bu kullanımların da çok işlek olmadığı ve sözlüksel adlaştırma işlevinin her zaman daha baskın olduğu ve genellikle de fiilin edilgen şekilleriyle kullanıldığı görülür. Fiillerin çoğunlukla edilgen biçimleriyle kullanılması bu biçimbirimlerin ancak cansız ya da Etkilene rolünde bir Özne taşıyabilmelerinden kaynaklanmaktadır (17c). Bununla birlikte söz konusu biçimbirimlerle elde edilen sıfat-fiil yapılarının dil bilgisel değil sözlüksel olduğu rahatlıkla söylenebilir (17d)

17a) Adam_[DENEYİMCİ] acıya dayandı./ Adam_[DENEYİMCİ] çile çekti.
[kim]_{ÖZNE} [kim]_{ÖZNE}

17b)* Acıya dayan-ır adam / *Çile çek-er adam

17c) Acıya dayanılır./ Çile çekilir.

17d) Dayanılır/ dayanılmaz acı / çekilir çile

(18a)'da yan cümlelerin türediği fiilin istemini koruduğu görülür ancak dikkatli incelendiğinde -Ar ile teşkil edilen bir sıfat-fiil yan cümlesi gibi duran yapının aslında bir ismi niteleyen iç cümle olduğu anlaşılır. (18c)'de ana cümlelerin fiili iç cümlelerin öznesine olağan dışı durum yükleyerek üst dizimsel yapıya yükseltmiştir. Ana cümlelerinin nesnesinin bu durumda yan cümlelerin öznesini denetlediği söylenebilir. Genel olarak -r, -Ar, -Ir, -mAz sıfat-fiil biçimbirimleriyle teşkil edilen sıfat-fiil şekillerinin türediği fiilin istemini muhafaza edemediği ve kendi söz dizimsel çevresini kuramadığı için diğerlerine göre bağımlı bir şekil olduğu, sözlükselleşmeyle birlikte istem bilgisini kaybettiği, çoğunlukla yeni bir sözlüksel birim hüviyeti kazandığı, dil bilgisel bir adlaşma olmaktan ziyade sözlüksel adlaşma örnekleri teşkil ettikleri ileri sürülebilir.

17a) Kapı dizime çarp-ar endişesiyle açtım.
[kim]_{ÖZNE} [kime]_{TÜMLEÇ}

17b) [Kapı dizime çarp-ar] endişesiyle açtım
[kim]_{ÖZNE} [kime]_{TÜMLEÇ}

17a) Kapıyı i [ZAM i dizime çarp-ar] endişesiyle açtım
[kimi]_{NESNE}.

Sonuç

Türkçede sıfat-fiillerin hem söz dizimsel yapı ve davranışları ve buna bağlı olarak anlamsal yapıları farklıdır. Sıfat-fiiller teşkil eden biçimbirimlerden -An ve -mİş yan cümlelerin Öznesini ana cümleye taşıyan ve yan cümlelerinin sıfat işlevine dönüşmesine neden olan sıfat-fiili biçimbirimleridir. -dİk ise hem yan cümlelerin nesnesini ana cümleye taşıyarak sıfat işlevinde hem de sıfat-fiili yan cümle tamlayıcısına dönüştürerek isim kategorisinde kullanılmasını sağlayan bir biçimbirimdir. -AcAk ise yan cümlelerin bütün üyelerini ana cümleye taşıyabilen, yan cümlelerin hem isim hem de sıfat ilevinde kullanılabilmesine neden olan bir biçimbirimdir. Sıfat-fiil biçimbirimleri, Türkçede dil bilsel adlaştırma ve sözlüksel adlaştırma işlevlerini görürler. -An, -mİş ve -dİk biçimlerinin dil bilgisel adlaştırmacılar olduğu, bu adlaştırmacıların sıfat-fiillerin türediği fiil tabanından devraldığı istem bilgisini koruduğu ve bundan aldığı güçle kendi söz dizimsel ve anlamsal yapısını inşa edebildiği görülür. Dil bilgisel adlaştırmacılar fiillerin söz diziminde isim ve sıfat işlevinde eğerçelşen farklı sözcük şekillerini meydana getirirler. Bununla birlikte sıfat-fiil teşkil eden -r, -Ar, -Ir, -mAz biçimbirimleri sözlüksel adlaştırmacılar. Bunlar, art zamanlı bakıldığında yan cümlelerin Öznesini taşıyan biçimbirimler olmasına karşın bugün bu gücünü ve işlevini işlek biçimde yerine getirememekte ve genellikle sıfat-fiilin sözlükselleşmesine yol açmaktadır. Bugün bu biçimbirimlerle elde edilen sıfat-fiillerin çoğunun sözlüksel bir unsur olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu, -r, -Ar, -Ir, -mAz ile teşkil edilen sıfat-fiillerin türediği fiilin istem bilgisini kaybetmesine ve kendi söz dizimsel çevresini kurma potansiyelini yitirmelerine

olmuştur. Genellikle sıfat işleviyle kullanılan sıfat-fiil teşkil eden bu biçimbirimler ya cansız Özneleri ya da fiilin edilgen yapıda yer alan Özneleri taşırlar, ancak bu onların artzamanlı işlevleri olup eşzamanlı olarak mecut kullanımları kalıplaşmış ve sözlükselleşmiş durumdadır.

Kaynaklar

- Bayraktar, Nesrin. (2004). *Türkçede Fiilimsiler*, Ankara: TDK yay.
- Gökdağ, B. A. (1993). *Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-Filler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi.
- Haegeman, L. (1995). *Introduction to Government and Binding Theory*. Oxford & Cambridge: Blackwell Publish.
- Ergin, M. (1998). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Culicover P.W. and Jackendoff, R. (2001). Control Is Not Movement. *Linguistic Inquiry*, Volume 32, Number 3, pp. 493-512
- Doğan, N. (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Doğan, N. (2017). Türkçede İstem Değişirimi I: Ettirgenleştirme. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6/ 14, s. 193-214.
- Doğan, N. (2018). Türkçede İstem Değişirimi II: Edilgenleştirme. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/17, s. 177-196.
- Keenan, E. & Comrie, B. (1977). *Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar*. *Linguistic Inquiry*, V. 1, ss. 63-99.
- Haig, G. (1998). *Relative Constructions in Turkish*. Harrasowitz. Wiesbaden: Band 33.
- Gökdağ, B. A. (1993). *Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-Filler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi .
- Akerson, F. E. & Ozil, Ş. (1998). *Türkçede Niteleme: Sıfat İşlevli Yan Tümceler*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Karbulut, F. & Ulutaş, İ. (2011). Türk Dili Sıfat-Fiilli Yapı Tipolojisinin Japon, Kore Ve Macar Tipolojileri İle Karşılaştırılması. *Turkish Studies*, 6/11, s. 1312-1339.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yay.
- Kornfilt, J. (1984). *Case Marking, Agreement, and Empty Categories in Turkish*. Doctoral dissertation, Harvard University.
- Kornfilt, J. (2011). Introduction: Nominalizations in syntactic theory. *Lingua* 121 (2011), pp. 1160-1163
- Kornfilt, J., 1997. *Turkish*. Routledge, London.
- Kornfilt, J., 2003. Subject case in Turkish nominalized clauses. In: Junghanns, U., Szucsich, L. (Eds.), *Syntactic Structures and Morphological Information*. Mouton de Gruyter, Berlin/New York, pp. 129-215.
- Lehmann, C. (1986). On the typology of relative clauses. *Linguistics* 24 (1986), s. 663-680.
- Mackenzie, J.L. (1985). Nominalization and valency reduction. *Predicates and Terms in Functional Grammar*. A.M. Bolkestein, C. de Groot & J.L. Mackenzie (eds), Dordrecht: Foris, pp. 28-47.
- Stiebels, B. (2007). Towards a typology of complement control. *Studies in complement control*, Stiebels, Barbara (ed.), Zentrum für Allgemeine Sprachwissenschaft, Berlin; ZASPil Vol. 47, pp. 1-59.
- Underhill, R. (2013). Türkçe Sıfat-fiiller. *Türkbilig*, Çev.: Duygu Özge Demir, 147- 158.
- Üstüner, A. (2000). *Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiiller*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yılmaz, Ö. D. (2004). *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*. Ankara: TDK Yay.

